

NOTES SOBRE L'ARTE DE POESÍA CASTELLANA DE TOMÀS BARCELÓ

Carme Simó

El motiu principal d'aquest article és el de donar a conèixer una art poètica de les darreries del segle XVII, intitulada *Arte de poesía castellana en donde se dan reglas y preceptos para componer qualquier genero de verso castellano*, original de Tomàs Barceló. Contràriament a això que el títol indica, aquesta obra no pretén ésser exclusivament castellana, sinó que vol servir indistintament a la poesia castellana i catalana, tal com declara l'autor, de manera ben explícita, en el *Preàmbulo* del seu treball.¹

Tomàs Barceló era catedràtic de Retòrica de la Universitat de Mallorca. Tenint en compte el costum, im-

perant a les universitats catalanes a partir del segle XVII, d'acabar els cursos de Retòrica amb un breu tractat de preceptiva poètica aplicat a les llengües vulgars,² podem considerar que *l'Arte de poesía castellana* tenia aquesta funció, la qual cosa li dóna un caràcter singular, car no sabem que se'n conservi cap altra mostra contemporània a Mallorca.³ Vet ací, doncs, que l'anàlisi d'aquesta obra podria constituir, d'una banda, una petita aportació a l'estudi de la significació que tingué la nostra Universitat en el període del Barroc; de l'altra, ens ofereix un punt de referència de fins a quin punt era propugnada l'assimilació a les formes de la poesia castellana. Ens

(1) Vegeu la reproducció íntegra del text del *Preàmbulo* a les ps. 7-8.

(2) Vid. ROSSICH, Albert: *Una poètica del Barroc "El Parnàs Català"*. Ed. Col·legi Universitari de Girona, 1979, p. 29.

(3) Els tractats de poètica i retòrica que coneixem, contemporanis o un xic posteriors a *l'Arte de poesía castellana*, són generalment en llatí i, fins i tot quan són redactats en castellà, s'ocupen gairebé exclusivament de l'art de compondre versos en llatí. Així i tot valdria la pena de mirar una mica detingudament el conjunt de manuscrits de caràcter retòric que es conserven a la Biblioteca Pública de Mallorca, car possiblement ens ajudarien a corroborar, o fins i tot a rectificar, la impressió que apuntava suara.

Val la pena de fer referència concreta a un d'aquests textos, perquè conté exemples en català. Es tracta del MS. 231 del fons al·ludit. Constitueix un volum en octau (caixa externa: 190 x 135 mm; caixa interna: 185 x 130 mm) de 118 folis numerats irregularment i enquadernat en pergami. Al llong llegim: *Prosod. Rhetorica et poesi*. És, efectivament, un tractat de prosòdia i retòrica, redactat la major part en llatí i la resta en català. Els exemples de les figures són textos dels clàssics llatins o d'autors castellans (Garcilaso, Boscà, Lope de Vega, Jorge Manrique). En canvi els exemples catalans són anònims i, en molts de casos, traduccions dels clàssics llatins.

trobam, en fi, davant una obra que es considerava perduda⁴ i que ens ha arribat a través de les còpies manuscrites que n'havien fet els deixebles de Tomàs Barceló, un dels quals era Baltasar Calafat i Danús, poeta i autor de teatre de la primera meitat del segle XVIII.⁵ Això ens obre una nova perspectiva d'estudi: fins a quin punt aquest escriptor es regia per la preceptiva literària dictada pel seu mestre a l'hora d'escriure la seva obra de creació. En aquestes notes em limitaré, per raons de temps i d'espai, a una breu descripció de *l'Arte de poesia castellana*.

TOMÀS BARCELÓ I LA SEVA OBRA

Les escasses dades que coneixem sobre la biografia de Tomàs Barceló fan referència a la seva professió de dominicà i a la tasca docent desenvolupada a l'Estudi General de Mallorca com a lector de Teologia, Filosofia

i Llengua Hebrea i com a catedràtic de Retòrica. D'altra banda, era doctor en Dret canònic i va destacar en els camps de l'astronomia, l'aritmètica, la poesia i la predicació. Políticament, va ser defensor abrandat de la causa de l'Arxiduc Carles d'Àustria durant la guerra de successió. Ignoram el lloc i la data del seu naixement, però sabem que va morir al convent de Sant Domènec de Palma, el dia 28 de setembre de 1723.⁶

De la seva obra publicada coneixem un sermó panegíric intítulat *Real retrato / del austriaco monarca, y rey legítim / mo de las Españas D. Carlos el Tercero, que Dios nos / guarde, propuesto al Balear cariño, que por la dilata / tada ausencia de tan amable monarca, suspiraba ...* "En la Enprenta del Real Convento de S. Domingo", sense data.⁷ D'altra banda, tenim referències d'una altra obra, intítulada *Pindáricas flores que a la Reina de ellas la Virgen Santísima del Rosario, y á la flor del imperio Carlos III legítimo rey y monarca de las Españas consagra*

(4) Vid. ROSSICH, Alberto: Op. cit., p. 26. L'única referència que teníem fins ara a aquesta art poètica era a l'article que dedicà J.M. Bover al nostre autor a la *Biblioteca de Escritores Baleares*, I. Imp. de P.J. Gelabert, Palma 1868, ps. 69-71. D'altra banda, sembla que el propi Bover no en devia tenir un coneixement directe, ja que després d'indicar-ne el títol es limita a consignar que l'original era un volum en quart manuscrit i que es trobava a la Biblioteca de l'antic convent de Sant Domènec de la ciutat de Mallorca; en canvi no esmenta la còpia que en féu Baltasar Calafat i Danús, tot i que coneixia la seva tasca com a recopilador de l'obra de Tomàs Barceló (Vid. BOVER: Op. cit., ps. 71 i 138).

(5) Baltasar Calafat i Danús (Santa Margalida,? - Palma, 1735), sacerdot, es va doctorar en Dret i a Roma rebé el grau de doctor en Teologia. Va publicar diversos sermons en castellà i una obra de caràcter religiós; és autor d'una obra sobre la història local de Santa Margalida. De la seva obra literària cal destacar una comèdia en tres actes i en vers intítulada *Santa Rosa del Perú* (M.S. 932 de la Biblioteca Pública de Mallorca). D'altra banda, tenim notícia d'un poema seu en llatí reproduït per Bover i d'una composició en català intítulada *Descripció de Bañalbufar i elogis de sos vins, feta als 13 de setembre de 1731*, inclosa al vol. XIX, ps. 393-395 de les *Recreaciones Eruditas* de Bartomeu Serra i Ferragut (MS. 593 de la B. Pública de Mallorca), segons aquest autor, l'original es trobava a un llibre de l'església parroquial de Banyalbufar. Se'n conserva una altra còpia al volum VI de les *Miscelàneas Historicas*, del P. Lluís de Villafranca, ps. 665-667. Vegeu BOVER: Op. cit., ps. 137-138 i MOLAS, Joaquim; MASSOT I MUNTANER. Jo-sep: *Diccionari de la Literatura Catalana*. Ed. 62, Barcelona 1979, p. 117.

(6) Vid. BOVER: Op. cit., ps. 69-70 i l'article que li dedica la *Gran Enciclopèdia Catalana*. Vol. III, Barcelona 1971, p. 191, sense aportar cap notícia nova. Pel que fa referència al lloc de naixement de T. Barceló, podem dir amb tota seguretat que era illenc, car figura com a "Balear ingenio" en el títol de les *Pindáricas flores...* (vegeu supra, p. 2-3); d'altra banda, la grafia dels textos catalans inclosos a *l'Arte de poesia castellana*, a qualsevol de les versions conservades, denota la seva procedència d'un indret on la neutralització de /o/ i /u/ àtones era sistemàtica:

Jò estic locu de alegria
Bartumeu com Déu ey nat
Puys se Madona Maria
ha parit dins la stablia
un fill per Déu adurat.

(MS. 478, p. 134).

En les transcripcions he seguit la lliçó del Ms. 478, sense indicar les variants del MS. 476, generalment de caràcter estrictament gràfic. He respectat la grafia del text, limitant-me a resoldre les abreviatures i a regular l'ús de les majúscules i la puntuació.

(7) A la Biblioteca Pública de Mallorca es conserven diversos exemplars d'aquest imprès. Vegeu el títol complet a BOVER: Op. cit., p. 70.

un *Balear ingenio, discurriendo sobre la feliz restitución del reino de Mallorca al suave dominio de dicho católico monarca...* "Mallorca, Imp. del Rl. Convento de Santo Domingo", sense data. Segons Joaquim Maria Bover, aquest opuscle contenia "una colección de poesías latinas, mallorquinas y castellanas, en las que demuestra el autor mucha fluidez, poca energía y un entusiasmo sin límites en favor de su adorado archiduque".⁸ De les obres que Tomàs Barceló va deixar manuscrites, a part de les de caràcter teològic o filosòfic, cal destacar en el camp de la història la seva correcció dels errors dels cronistes balears i en el camp de la retòrica, a part de l'art poètica que ens ocupa, el seu tractat de retòrica llatina.⁹

ELS MANUSCRITS

Segons J.M. Bover, el manuscrit original que contenia l'*Arte de poesia castellana* era un volum en quart i es conservava a la llibreria del convent de Sant Domènec de Palma.¹⁰ Aquest manuscrit s'ha perdut, però ens han arribat tres volums miscel·lanis que contenen bona part de l'obra de caràcter retòric i filològic del nostre autor i que constitueixen els MS. 476, 477 i 478 de la Biblioteca Pública de Mallorca. D'aquests tres manuscrits l'únic que va signat és el 478, en el qual figura el nom d'un deixeble de T. Barceló: Baltasar Calafat i Danús. Cal creure que els altres dos copistes devien ésser també deixebles del nostre autor. El que no podem assegurar, en canvi, és si es tracta dels apunts que dictava el catedràtic de Retòrica o si són còpies d'un original manuscrit que, com he apuntat més amunt, Bover diu que existia. De totes maneres, s'ha d'assenyalar que els tres manuscrits no presenten divergències considerables i que tenen una estructuració consemblant.

A) EL MANUSCRIT 476

Es un volum en quart (caixa externa: 210 x 160 mm; caixa interna: 205 x 150 mm) de 140 folis, els cinc pri-

mers numerats a tinta i la resta, de cinc en cinc, a llapis i per una mà més moderna; l'enquadernació és en pergamí. En el lloc llegim: *Rethorice institutiones*. Té l'aspecte de ser un manuscrit escolar.¹¹ Hi ha algunes pàgines en blanc entre tractat i tractat, algunes de les quals contenen poemes en llatí o en castellà escrits d'una altra mà. Els diversos apartats de què consta generalment no duen títol, ni hi figura el nom de l'autor, ni del copista. Tampoc no hi ha cap índex de les matèries que conté el volum.

D'atribució segura a Tomàs Barceló hi trobam l'art poètica, que ocupa els folis 67-111, el tractat de retòrica llatina, ff. 1-55 i *El alfabeto griego*, ff. 124-131. A part d'això i de les poesies soltes a què m'he referit més amunt, cal esmentar una *Tabla de diferentes Dioses, y heroes, fingidos por las fabulas poeticas*, ff. 57-60 i una *Loa de los quatro elementos*, ff. 119-122 que no consten a cap dels altres dos manuscrits.

B) EL MANUSCRIT 477

És un volum en quart (caixa externa: 210 x 155 mm; caixa interna: 205 x 150 mm) de 143 folis numerats a tinta, tret dels dos darrers, numerats a llapis per una mà més moderna; els folis primer i darrer del volum no van numerats; l'enquadernació és en pergamí. En el lloc llegim *Retorica y otros tratados* i en el f. 5 r., *Ad usum Fr. Jacobi Reus Trinitari*. Està mutilat, falten els folis 67-121; al final del llibre (ff. 140-141) hi ha un *Index omnium quae in hoc libro continentur*, segons el qual, les ps. 73 a 121 b, que corresponen als folis 67-121, contenen una *Arte poetica* i aquesta és precisament la part que falta. Pel que fa a la resta del contingut, està articulat en quatre apartats:

- I. *Modus variandi orationem seu copia verborum.*
- II. *Institutiones Rhetoricae institute a R. P. Fr. THO. Barceló Lectore Theolog. et Chatedra, in Universitate Maioricensi.*

(8) Vid. BOVER: Op. cit., p. 70. No n'he pogut veure cap exemplar. Als fitxers de la Biblioteca Pública de Mallorca aquesta obra està catalogada com a sermó o, en tot cas, inclosa dins un volum que recull exclusivament sermons impresos, però hi deu haver algun error de catalogació, car a l'esmentat volum (Signatura núm. 12.457, Sala Jun. Serra, Est. 8) no hi figura cap imprès amb aquest títol.

(9) Vegeu BOVER: Op. cit., ps. 70-71.

(10) Vegeu BOVER: Op. cit., p. 70.

(11) A l'*Inventario de Manuscritos de la B.P. d. M.* de Jesús García Pastor (mecanografiat) llegim: "Proc.: Libro escolar poseído por Barth. Muntaner 1749; Joannes Antonius Roig y Barthomeus Bordoy". Aquests noms figuren com a EX LIBRIS en els primers folis del MS.

III. *Documentos e instrucciones para inteligencia de la lengua griega compuestos [...] a los 28 de febrero 1695.*

IV. *Breve tratado de la orthographia.*

C) EL MANUSCRIT 478.

És un volum en quart (caixa externa: 215 x 165 mm; caixa interna: 210 x 150 mm) de 146 folis, paginats a tinta fins a la pàgina 266 i, a llapis de la 257 fins a la 266; els dos primers i els tres darrers folis són en blanc; l'enquadernació és en pergami. Es tracta d'una recopilació de les obres de Tomàs Barceló feta per un deixeble seu de la càtedra de Retòrica de la Universitat de Mallorca, anomenat Baltasar Calafat i Danús. Aquest manuscrit data dels anys 1696-1697 i al final llegim "Dióse fin a esta obra día de S. Juan Bautista á los veinte y quatro de junio de el año de el Señor mil seiscientos noventa y siete" (p. 265), la qual cosa fa pensar que les matèries contingudes en aquest llibre fossin el programa explicat a la càtedra de Retòrica durant aquell curs.

A la primera pàgina escrita llegim a manera de títol: *Amaenissimum parnassi culminus virdarium. Polyhymniae nemus, humaniorum literarum segetes variis a politiorum artium agricolis seminatae. Sanctissimo angelicoque iubari, D. Thomae Aquinati quinto ecclesiae doctori, divinaeque; mentis interpreti fidelissimo consecrata. A Balthazare Calafat et danus rhetorices alumno, tanti moderatoris discipulo collecta.* A continuació hi ha un escrit en llatí, signat per Baltasar Calafat, a manera d'invocació a Sant Tomàs, un epigrama llatí del prevere Jaume Botellas dedicat als estudiosos de Retòrica, seguit d'un altre poema laudatori l'obra. Finalment trobam un advertiment *Ad lectorem* i tot seguit *l'Ordo tractaturum in hoc opere contentorum*:

- I. *Brevis ac dilucidus Rhetoricae tractatus, non solum humanis, sed etiam divinis regularum exemplis concinnatus . p. 1*
- II. *Modus variandi orationes, et parandi ad in copiam exponit 89*
- III. *Ad eloquentiae verticem ascendendum facillim, trames, tractat, de imitatione . . . 99*
- IV. *Diversorum genera progymnasmatum . . . 107*
- V. *Eloquutionis optimaee regulae 123*

- VI. *Variorum genera poematum quomodo deducenda 125*
- VII. *Arte de poesia castellana 127*
- VIII. *Alphabeto griego, norma para escribir, y leer la lengua griega 223*
- IX. *Lengua santa, orden y estilo breve para ser instruida 240*

A les pàgines 257-264 hi ha un *Index totius huius operis* i a la p. 266 una altra dedicatòria en llatí signada per Jacobo Botellas, en data de 1698.

L'ARTE DE POESIA CASTELLANA

A l'apartat anterior hem vist que l'art poètica de Tomàs Barceló es conserva manuscrita en dues versions (MS. 476 i 478), cap de les quals no és autògrafa. El títol complet ens el dóna el MS. 478: *Arte de / poesia / castellana / en donde / se dan reglas y / preceptos para componer / ner qualquier género / de verso castellano. / Dirigido por el M. / R.P.F. Thomás / Barceló del orden de Praedicadores, Doctor en De- / recho Canonico, le- / tor en Filosofia The- / ologia, y lengua / santa, y cathedratico de Rhe- / tórica en la / Universidad Baleárica. / Escrito por Balthazar cala- / fat, y Danus su discipulo en / el año del Señor 1696.*

Aquest tractat consta d'un *Preàmbulo y declaració de la excelencia de esta arte* i de trentaset capítols, en els set primers dels quals trobam referències directes a la poesia catalana així com exemples en aquesta llengua, que l'autor anomena mallorquina. En el *Preàmbulo* l'autor manifesta obertament quin és l'objectiu de la seva obra, així com els límits del seu contingut. Com que es tracta de poques línies, crec que val la pena de reproduir-lo íntegrament:

"Es la poesia una arte tan general que en todas lenguas ostenta sus primores, y de ella podemos dezir que linguis loquitur omnium y, assí, para que uno sea perfecto y cabal poeta, ha de saber componer no solamente en latín, sinó también en vulgar, singularmente en aquellas lenguas de que comunmente usa, quales son entre nosotros la castellana y la mallorquina. Atendiendo a lo qual pondremos brevemente en este tratado las reglas necesarias para componer todo género de poesia en dichas dos lenguas".¹²

(12) MS. 478, p. 127.

Notem que amb aquestes paraules l'autor defensa obertament l'opció del bilingüisme literari, bilingüisme que, tanmateix, esdevindrà diglòssic en el cos de l'obra, ja que la llengua catalana hi rep un tractament de total subordinació a la castellana. Tot i això, és important de constatar que la llengua catalana no era totalment bandejada de l'ensenyament universitari en aquell període.

Més amunt m'he referit al dubte de si ens trobàvem davant els apunts que dictava T. Barceló a la seva càtedra o si es tractava d'una còpia d'un original manuscrit. El fet que en alguns casos els dos manuscrits no coincideixin en els exemples, així com la presència d'alguna expressió de caràcter col·loquial més pròpia del llenguatge oral que no d'un text escrit, ens decanta per la primera tesi.¹³

Pel que fa a la datació del text que ens ocupa, hem de tenir en compte que la data de 1696 que figura a l'encapçalament de la versió de B. Calafat pot tractar-se simplement de la data en què aquest enllestí el seu treball i, en aquest cas, l'original seria anterior.

El propòsit de donar "las reglas necesarias para componer todo género de poesía en dichas dos lenguas" només l'acompleix en part T. Barceló. Ja des d'un principi sembla com si una mateixa regla hagués de servir indistintament per a les dues llengües, però evidentment totes són enfocades des d'una perspectiva castellana. D'altra banda, les referències al català són sempre en segon terme i només per donar-ne exemples que confirmen la regla prèviament aplicada a la llengua castellana. Hi ha però una excepció prou notable en aquest sentit i és quan parla de la consonància:

"La 3ª y última regla es que para ser dos dicciones consonantes, a más de lo sobredicho, es menester que tengan el mesmo sonido porque, aunque tengan las mesmas letras, y el mesmo accento, si hazen diferente sonido, no son consonantes, como se ve en estas: Déu, deu, deu; seu, sèu, Seu; tort, tort; fort, fort".¹⁴

Notem que no fa referència explícita a la llengua catalana, però els exemples adduïts són enequívocs i, d'al-

tra banda, el problema de la correspondència grafia-so, en el cas de les vocals, no es planteja en castellà. Es d'assenyalar que l'autor faci una distinció tan clara del timbre vocàlic i que insisteixi en la repercussió d'aquesta distinció en la poesia, perquè en aquesta època era ben generalitzada la tendència a la simple visualització de rimes, per influència castellana. Tot i això, cal reconèixer que és un tret excepcional, perquè en els altres aspectes segueix la tònica general d'assimilació a la mètrica, a l'estrofisme i a la versificació castellanes, tant en l'aplicació de les llicències mètriques —quan parla de la sinalefa, per exemple, o de la sinèresi, ni tan sols veu la necessitat d'incloure exemples catalans—, com en el recompte sil·làbic o en l'oblit de formes estròfiques genuïnament catalanes. En aquest sentit seria interessant resseguir les possibles influències de *l'Arte poética española* de Diego García Rengifo, tan marcades a la preceptiva catalana del segle XVIII, sobretot a ran de l'edició feta per Josep Vicenç a Barcelona, l'any 1703.¹⁵

Aquesta tendència a assimilar la preceptiva catalana a la castellana és tal, que a partir del capítol VIII ja no trobam cap altre exemple en català, amb la qual cosa el programa exposat per l'autor en el PREAMBULO roman en simple projecte o, i això fóra encara més lamentable, cal creure que la manca d'exemples catalans inclou una recomanació implícita de seguir mimèticament els models castellans.

Finalment, cal dir que tots els poemes o estrofes, tant els catalans com el castellans, proposats com a exemples són anònims. Pel que fa als catalans, són de tema religiós i de to molt popular, la qual cosa fa pensar en la possibilitat que el catedràtic de Retòrica se servís de cobles que en aquells moments corrien de boca en boca. Vegem-ne un exemple:

"A la iglesia catedral
la Verónica han portada
i Déu del cel nos ha dada
una pluja general
que tant havem desitjada".¹⁶

(13) "Las dicciones dissonantes son aquellas que entre si no son consonantes, ni assonantes; como nabos y coles, pero estas de ninguna suerte importan para la poesía, porque esta solamente a menester la consonancia o la assonancia entre los versos, y faltando una de estos dos, aunque cada verso tenga su consonancia, pero la copla no vale un clavo". (MS 478, p. 132).

(14) MS. 478, p. 131-132.

(15) Vegeu ROSSICH, A.: Op. cit., p. 27.

(16) MS. 478, p. 133.